

מקורות לחקר תרבות ישראל • 32

שולמית אליצור

רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לחג הסוכות ולשמיני עצרת

פיוטי רבי אלעזר בירבי קליר • ג

בעריכת

שולמית אליצור

רבי אלעזר בירבי קליר

פיוטים לחג הסוכות

ולשמיני עצרת

כרך א

פיוטים לחג הסוכות

ההדירה והוסיפה מבוא וביאורים

שולמית אליצור

האיגוד העולמי למדעי היהדות

קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן

ירושלים תשפ"ד

קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן
חברי הנהלת הקרן
פרופ' מנחם בן ששון (יו"ר)
פרופ' שולמית אליצור, פרופ' חגי בן-שמאי, פרופ' משה בר-אשר,
ד"ר אביבה גוטליב-זורנברג, פרופ' אברהם גרוסמן ז"ל, פרופ' יונתן מאיר,
פרופ' ורד נעם, ד"ר צבי פיין, פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, פרופ' דניאל שפרבר

מחקר זה נתמך על ידי
הקרן הלאומית הישראלית למדע
(מענק מס' 93/13)

הספר יוצא לאור בתמיכת
הקרן הלאומית הישראלית למדע
והמכון למדעי היהדות על שם ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל,
האוניברסיטה העברית בירושלים

כל הזכויות שמורות
לאיגוד העולמי למדעי היהדות

מסת"ב 978-965-7418-12-13
נדפס בישראל
סדר ועימוד: אירית נחום
הדפסה וכריכה: דפוס אופסט שלמה נתן

לְמַעַן אֵיתָן נֶזֶק בְּלֶהֱבֹאֵשׁ

זיכרון לבן דודתי

רס"ן ד"ר איתן מנחם נאמן הי"ד

אוהב תורה, רופא מסור ולוחם

נולד בחג הסוכות תשל"ט

ונפל בצאתו לקרב

יומיים לאחר שמיני עצרת תשפ"ד

תוכן העניינים

כרך א

עם הספר

טו

מבוא

- פרק ראשון: פיוטי סוכות, שמיני עצרת ושמיני תורה: סוגיהם ותפוצתם
- א. שבעות
- ב. קדושתאות
- ג. קרובות י"ח
- ד. יוצרות ופיוטי מעריב
- ה. הושענות
- פרק שני: שחזור הפיוטים, ייעודם וייחוסם
- א. שבעות חג לראשון של סוכות
1. השבעתא 'הללויה אומרה מטביעה' 9 2. השבעתא 'בסוכות איהלת קדושים' 9 3. השבעתא 'וישמחו כל אסיפת אמונים' 10
- ב. קדושתאות לשחרית של סוכות
1. הקדושתא 'ארחץ בניקיון כפות' 10 2. הקדושתא 'אוימתי בחיל כיפור' 12 3. הקדושתא לסוכות ושבת '... רענני לכל המון' 14
- ג. שבעות לשבת חול המועד סוכות
1. השבעתא 'עשר איבי חלד' 14 2. השבעתא 'עשר אוכלך' 15 3. שבעתא 'לעשר תעשר' שלא נכללה במהדורה 16
- ד. קדושתא לשבת חול המועד סוכות – 'אמצה עשירייה'
- ה. הושענות
1. מסורות ייחוס 18 2. הושענות שלא הובאו במהדורה 20 3. הושענות חתומות בשמו של הקלירי 25 4. הושענות מחורזות בחרוז קלירי קדום 29 5. חרוז קלירי חלקי בהושענא חד-חרוזית: 'אדם ובהמה' 35 6. הושענות שטוריהן נחתמים במילות קבע 36 7. הושענא בעלת מילת קבע היוצרת חריזה מעין אזורית: 'למען תמים' 39
- ו. יוצר להושענא רבה: 'הושענא אדיר ונאור'
- ז. קדושתת י"ח להושענא רבה: 'הושענא אל אמונה'
- ח. יוצרות לראשון של סוכות המיוחסים לקלירי מספק
1. 'אכתיר זר תהילה' 45 2. 'אאמיץ לנורא ואיום' 48 3. 'אהודה לאל ואהלל לשמו' 51 4. 'אכן אעמוס אשלי הילולי' 54 5. 'אהלל לאחרון וראשון' 56
- ט. שבעות חג לשמיני עצרת
1. השבעתא 'מה יפו אחודים נעצרים' 58 2. השבעתא 'למנצח אגיד תהילות' 59 3. השבעתא 'למנצח אומר תהילות' 61 4. השבעתא 'תן חלק אדון לעניי ארץ' 62 5. השבעתא 'תן חלק אתנן לנעצרים' 62

63	י. קדושתאות לשמיני עצרת
	1. הקדושתא 'אחות אשר לך כספת' 63 2. הקדושתא 'אולזו לז ללז מולזים' 68 3. הקדושתא לשמיני עצרת ושבת 'ארוחי בפדות שמיני' 71
71	יא. שבעתות גשם
	1. 'אף ברי אותת' 71 2. 'כי לשלג ארוגת מקוות קפיאות' 75 3. שבעתת גשם לשמיני עצרת ושבת: 'עיטרת אותות יומיים' 77
77	יב. יוצרות לשמיני עצרת המיוחסים לקלירי מספק
	1. גוף היוצר 'אפציח רנן' 77 2. מערכת היוצר 'אום כאישון ננצרת' 79
80	יג. קטעי שבעתות גשם המיוחסות לקלירי מספק
	1. שבעתת הגשם '... כרחמיק חנני' 80 2. הרהיט 'אדמה תאדר' 84
85	יד. שבעתא לשמחת תורה: 'תורה אשר אומן שבה'
87	טו. קדושתא לשמחת תורה: 'אומן שלא קם כמותו'
97	טז. קרובת י"ח 'לזאת הברכה': 'אבואה אל מזבחך אלהים'
100	פרק שלישי: תבניות הפיוטים
100	א. שבעתות שבת
101	ב. שבעתות חג
105	ג. שבעתות הגשם
	1. החטיבות שכנגד הברכות 106 2. הרשויות 106 3. סדרי עולם 107 4. סדרי פסוקים 108 5. הרהיטים 109
111	ד. קרובת י"ח
112	ה. קדושתת י"ח
115	ו. הקדושתאות
	1. החוליה הראשונה: המגן, המחיה והמשלש 115 2. החוליה השנייה: פיוטי ד-ה 117 3. החוליה השלישית: פיוט ו, הרהיטים והסילוק 120 4. פיוטי הקדושה 124 5. סיכום: מוקדם ומאוחר 125
126	ז. יוצרות לחגים
	1. גוף היוצר 126 2. הסילוק ליוצר, האופן, המאורה והאהבה 127 3. הזולת והפיוטים שאחריו 128
129	ח. יוצר להושענא רבה
130	ט. פיוטי מעריב
131	י. ההושענות
136	פרק רביעי: דרכי שירה
136	א. מקצב
138	ב. חריזה
146	ג. קישוטי תבנית
	1. מילות קבע 146 2. שימוש קישוטי בפסוקי מקרא 149 3. נושאי קבע 4. רפרנים קישוטיים 154 5. שרשור 154
155	ד. קישוטי צליל
	1. מצלול שיסודו באקרוסטיכון 155 2. חריזה פנימית צפופה 156 3. לשון נופל על לשון כנגד חזרות 156
158	ה. בין טקסטואליות: מקרא ומדרש במרקם לשון השיר
	1. שינוצי פסוקים 158 2. מפסוק למדרש 162 3. סיפור המדרש: בין פירוט לרמזים דקים 163

- 166 ו. לשון ציורית ומשמעי מלים
1. הכינויים 166 2. דימויים 169 3. מטפורות ומטונימיות 170
4. משנה הוראה 176
- 177 ז. מהלכים רטוריים נוספים
1. תקבולות 177 2. שאלות רטוריות 178 3. דרשות אנלוגיות ודרשות מספרים 179
- 180 ח. סיטואציות השיח
- 188 פרק חמישי: לשון הפיוטים
- 188 א. ביאורי מקראות
- 192 ב. מלים וביטויים מלשון חכמים
- 199 ג. השפעת שפות זרות
- 200 ד. לשון פייטנים: חידושי מלים
- 209 ה. נטיות הפועל וחילופי גזרות
- 215 ו. נטיות השם
- 218 ז. מיליות ייחודיות
- 220 ח. צירופי סמיכות פייטניים
- 223 נספח לפרק חמישי: רשימת שורשים המופיעים בבניינים מחודשים
- 229 פרק שישי: תוכני הפיוטים
- א. חג הסוכות
1. מצוות סוכה 229 2. ארבעת המינים 233 3. חג הסוכות והמקדש 235
4. סוכה ולולב: שילוב הנושאים 239
- 243 ב. 'עשר תעשר'
1. הלכות המעשרות 243 2. חשיבות המצווה ושכרה 243
3. המעשר כסמל 246
- 246 ג. ההושענות
- 249 ד. הושענא רבה
- 251 ה. שמיני עצרת
1. עיצומו של יום 251 2. שבעתות הגשם 254
- 260 ו. שמחת תורה ופטירת משה
1. גדולת משה כניגוד לסופו המר 261 2. משה לקראת מותו 261
3. מות משה 266
- 267 ז. חורבן וגאולה
- 270 ח. תולדות העולם, האבות והמלאכים
1. הבראיה ותולדות העולם 270 2. האבות והצדיקים 270
3. המלאכים 274
- 277 פרק שביעי: מסורות מדרש וענייני הלכה ומנהג
- 277 א. מקורות הפיוטים ומסורות מדרש ייחודיות
1. דרשות שלא נמצא מקורן 278 2. דרשות ידועות המובאות בשינוי 284
3. דרשות הידועות ממקורות מאוחרים 288 4. יחס הקלירי למחלוקות החכמים 289

- 291 ב. הלכה ומנהג בחג הסוכות
1. הלכות סוכה 291 2. הלכות ארבעת המינים 292 3. מזמור של יום 296 4. הושענא רבה: שם היום ומנהגיו 297
- 299 ג. מנהגי הקריאה בתורה ובהפטרות
1. קריאה והפטרה בחג הסוכות 300 2. חול המועד סוכות 302 3. שמיני עצרת 303 4. שמחת תורה 304
- 304 ד. מנהגי תפילה ונוסחי קבע
1. מנהגי תפילה 304 2. נוסחי קבע המשולבים בפיוטים 305 3. לשונות מעבר למטבעות החתימה 306
- 309 פרק שמיני: דרך ההדרת הפיוטים

פיוטים לחג הסוכות

- 317 שבעתות ליום טוב ראשון של סוכות
- 317 א. הללויה אומרה מטביעה
- 328 ב. בסוכות איהלת קדושים
- 330 ג. וישמחו כל אסיפת אמונים
- 333 קדושתאות ליום טוב ראשון של סוכות
- 333 ד. ארחץ בניקיון כפות
- 392 ה. אוימתי בחיל כיפור
- 430 ו. ... רענני לכל המון
- 433 שבעתות לשבת חול המועד
- 433 ז. עשר איבי חלד
- 436 ח. עשר אוכלך
- 440 קדושתא לשבת חול המועד
- 440 ט. אמצה עשירייה
- 486 הושענות
- 486 י. אדם ובהמה
- 488 יא. אערוך שועי
- 489 יב. אל למושעות
- 492 יג. אדון המושיע
- 494 יד. למען איתן
- 498 טו. כהושעת אלים
- 502 טז. תתננו לשם ולתהילה
- 505 יז. אנא אזון חין תאבי ישעך
- 508 יח. אל נא תעינו
- 512 יט. למען תמים בדורותיו
- 522 כ. תענה אמונים
- 526 כא. אל טוב וסלח אדמתנו הצלח
- 530 כב. אנא רחום אל תפן ברשענו

532	כג. אז כעיני עבדים
536	כד. אומן ישעך בא
542	כה. אביעד חש לתארך
548	נוסח א 542 נוסח ב (עיבוד) 546
548	כו. אחסן יופייך ותוארך
551	פיוטים להושענא רבה
551	כז. הושענא אדיר ונאור
554	כח. הושענא אל אמונה
	סילוק חלופי 576
582	יוצרות לסוכות המיוחסים לקלירי מספק
582	כט. אכתיר זר תהילה
594	ל. אאמיץ לנורא ואיום
606	לא. אהודה לאל
616	לב. אכן אעמוס אשלי הילולי
626	לג. אהלל לאחרון וראשון

כרך ב פיוטים לשמיני עצרת

633	שבעתות לשמיני עצרת
633	לד. מה יפו אחודים נעצרים
643	לה. למנצח אגיד תהילות
648	לו. למנצח אומר תהילות
652	לז. תן חלק אדון לעניי ארץ
653	לח. תן חלק אתנן לנעצרים
659	קדושתאות לשמיני עצרת
659	לט. אחות אשר לך כספת
699	מ. אולזו לז ללז מולזים
730	מא. ארוחי בפדות שמיני
732	שבעתות גשם
732	מב. אף ברי אותת
809	מג. כי לשלג ארוגת
841	מד. עיטרת אותות יומיים
842	פיוטים לשמיני עצרת המיוחסים לקלירי מספק
842	מה. אפציח רנן
848	מו. ... כרחמיך חנני
872	מז. אדמה תאדר

פיוטים לשמחת תורה המיוחסים לקלירי מספק

877	שבעתא לשמחת תורה המיוחסת לקלירי מספק
877	מח. תורה אשר אומן שבה
883	קדושתא לשמחת תורה המיוחסת לקלירי מספק
883	מט. אומן שלא קם כמותו
927	קרובת י"ח ל'זאת הברכה' המיוחסת לקלירי מספק
927	נ. אבואה אל מזבחך

נספח

939	פיוטים החתומים 'אלעזר' שייחוסם לקלירי מפוקפק
939	א. 'ארחץ בניקיון כפות בסוכתך שבעה לייפות': קדושתא לסוכות
940	ב. 'ובחמישה עשר יום אדרו לנורא ואיום': שבעתא למוסף לסוכות ושבת
944	ג. 'אל בוחן כליות ולב': הושענא
947	ד. פיוטי מעריב לשמיני עצרת
960	ה. 'זאת הברכה איזן לעם כמהים': מעריב לשמחת תורה

מקורות הפיוטים ותיאורי כתבי היד

967	מקורות הפיוטים ונתונים נוספים
967	פיוטים לחג הסוכות
967	א. הללויה אומרה מטביעה
968	ג. וישמחו כל אסיפת אמונים
968	ד. ארחץ בניקיון כפות
970	ה. אוימתי בחיל כיפור
972	ט. אמצה עשירייה
973	י. אדם ובהמה
975	יא. אערוך שועי
976	יב. אל למושעות
978	יג. אדון המושיע
980	יד. למען איתן
981	טו. כהושעת אלים
983	טז. תתננו לשם ולתהילה
984	יז. אנא אזון חין תאבי ישעך
986	יח. אל נא תעינו
988	יט. למען תמים בדורותיו
990	כ. תענה אמונים
993	כא. אל טוב וסלח אדמתנו הצלח
994	כב. אנא רחום אל תפן ברשענו
995	כג. אז כעיני עבדים
997	כד-כה. אומן ישעך בא, אביעד חש לתארך

999	כח. הושענא אל אמונה
1001	כט. אכתיר זר תהילה
1002	ל. אאמיץ לנורא ואיום
1003	פיוטים לשמיני עצרת
1003	לו. למנצח אומר תהילות
1004	לט. אחות אשר לך כספת
1005	מב. אף ברי אותת
1008	מו. ... כרחמיך חנני
1009	פיוטים לשמחת תורה
1009	מח. תורה אשר אומן שבה
1010	מט. אומן שלא קם כמותו
1011	תיאורי כתבי היד
1011	פיוטים לחג הסוכות
1011	א. הללויה אומרה מטביעה
1012	ב. בסוכות איהלת קדושים
1012	ג. וישמחו כל אסיפת אמונים
1013	ד. ארחץ בניקיון כפות
1017	ה. אוימתי בחיל כיפור
1021	ו. ... רענני לכל המון זו
1021	ז. עשר איבי חלד
1022	ח. עשר אוכלך
1022	ט. אמצה עשירייה
1023	י. אדם ובהמה
1025	יא. אערוך שועי
1027	יב. אל למושעות
1031	יג. אדון המושיע
1032	יד. למען איתן
1034	טו. כהושעת אלים
1036	טז. תתננו לשם ולתהילה
1038	יז. אנא אזון חין תאבי ישעך
1040	יח. אל נא תעינו
1041	יט. למען תמים בדורותיו
1043	כ. תענה אמונים
1047	כא. אל טוב וסלח אדמתנו הצלח
1048	כב. אנא רחום אל תפן ברשענו
1049	כג. אז כעיני עבדים
1051	כד-כה. אומן ישעך בא, אביעד חש לתארך
1054	כו. אחסן יופיך ותוארך
1055	כז. הושענא אדיר ונאור
1055	כח. הושענא אל אמונה
1061	כט. אכתיר זר תהילה
1063	ל. אאמיץ לנורא ואיום
1064	לא. אהודה לאל

1064	לב. אכן אעמוס אשלי הילולי
1065	לג. אהלל לאחרון וראשון
1065	פיוטים לשמיני עצרת
1065	לד. מה יפו אחודים נעצרים
1066	לה. למנצח אגיד תהילות
1066	לו. למנצח אומר תהילות
1067	לז. תן חלק אדון לעניי ארץ
1067	לח. תן חלק אתנן לנעצרים
1067	לט. אחות אשר לך כספת
1070	מ. אולזו לז ללז מולזים
1070	מא. ארוחי בפדות שמיני
1070	מב. אף ברי אותת
1079	מג. כי לשלג ארוגת
1080	מד. עיטרת אותות יומיים
1080	מה. אפציח רנן
1080	מו. ... כרחמיך חנני
1081	מז. אדמה תאדר
1081	פיוטים לשמחת תורה
1081	מח. תורה אשר אומן שבה
1082	מט. אומן שלא קם כמותו
1083	נ. אבואה אל מזבחך
	נספח
1083	א. ארחץ בניקיון כפות בסוכתך שבעה לייפות
1083	ב. ובחמישה עשר יום אדרו לנורא ואיום
1083	ג. אל בוחן כליות ולב
1084	ד. פיוטי מעריב לשמיני עצרת
	1. יום אשר נאספנו 1084 2. בתכלית אסיף נקבצו עדת סגולה 1084
	3. ביום השמיני אברך 1084
1084	ה. וזאת הברכה איזן לעם כמהים

מפתחות

1087	סמלי כתבי היד
1088	מפתח הקיצורים הביבליוגרפיים
1118	מפתח כתבי היד
1127	לוח הכינויים
1138	מפתח הכינויים
1161	מפתח כללי
1177	מבחר ביטויים ושימושי לשון שנידונו בספר
1180	מפתח לשונות תפילה הנזכרים בספר
1182	מפתח הפיוטים הנזכרים בספר
1202	מפתח הפיוטים הנדפסים בספר

עם הספר

הָלָלוּ אֶת יְיָ רֵנָן בְּאֶמֶר / בְּהִדָּר וְעִבּוֹת וְעִרְבָה וְתִמָּר
בְּסֶכֶת רֵאִית שׁוֹמֵר / בְּתוֹדָה וְקוֹל זֶמֶר (א, 109-112)

הספר שלפנינו מגוון במיוחד, שכן חג הסוכות עשיר במצוות רבות: סוכה, ארבעת המינים, הלל ושמחה, עלייה לרגל, קורבנות ייחודיים, ניסוך המים ושמחת בית השואבה. כל אלו – כפשוטם או כסמלים – ממלאים את פיוטי החג לסוגיהם. הטעם שנותנת התורה למצוות סוכה, 'למען ידעו דרתיכם כי בסכות הושבתי את בני ישראל בהוציא אותם מארץ מצרים' (וי' כג, מג), מכניס לפיוטים גם את סיפור יציאת מצרים ונדודי ישראל במדבר כשהם מְסַכְכִּים בשבעת ענני הכבוד. פיוטי שבת חול המועד מוסיפים גם את מצוות המעשר. בנוסף, 'בחג נידונין על המים' (משנה ראש השנה א, ב), ולתפילות הרגילות בחג נוספים גם פיוטי ההושענות, ובהם בקשות לישועה ולגאולת העם בצד תפילות על הגשמים ועל שפע חקלאי.

גם לשמיני עצרת – שאין בו כמעט דבר מכל אלו – כתב הקלירי פיוטים עשירים ומלאי תוכן, ששיאם בשבעות הגשם לתפילת מוסף. באלו נישא המבט אל על, אל ענני הגשם, המלווים בברקים וברעמים ובגילוי הקשת בענן. תיאורים מרהיבים של ירידת הגשמים, שיש בהם תערובת ייחודית של התבוננות בטבע עם מסורות מדרשיות, מרחיבים את גבולות השירים אל מעבר לנושאים השגורים בפיוטים.

שמחת תורה נחגגה בזמנו של ר' אלעזר בירבי קליר בשבת שבה קראו את פרשת 'וזאת הברכה' ולא בשמיני עצרת. עם זאת, כיוון שהיום חוגגים את שמחת תורה ביום טוב האחרון הסמוך לחג הסוכות (שמיני עצרת בארץ, יום טוב שני בחוץ לארץ), הבאתי בסוף הספר גם פיוטים לשמחת תורה המיוחסים לקלירי. אלו מוקדשים לפטירת משה רבנו, לתפילותיו ולצערו לפני מותו.

בספר זה – המהווה המשך לשני הכרכים של פיוטי ר' אלעזר בירבי קליר לימים הנוראים – חמישים יצירות, חלקן קצרות וחלקן ארוכות, והן מזמנות מסע עשיר בין סוגי פיוטים שונים; בין תכנים רבים, שרק חלקם נרמזו כאן; ובין סגנונות שונים של הפייטן, מפיוטים קלילים ופשוטים (בעיקר בהושענות), דרך פיוטים עשירים ומלאי רמזי מדרשים, ועד לפיוטים תמוהים וסתומים בלשונם (מ, מג). כל אלו מלווים בביאור מקיף, ענייני ופילולוגי, ובמבוא מחקרי מפורט.

*

העבודה על הפיוטים לזמן שמחתנו הושלמה דווקא בימים של צער ואבל, ימי המלחמה שפרצה בשמחת תורה תשפ"ד וטרם הסתיימה. הכאב על הנופלים הרבים, החטופים שטרם שבו לביתם, הפצועים הנאבקים על חייהם ומנסים להשתקם ואף הגולים מבתיים בצפון ובדרום – גדול מנשוא. מאז פרוץ המלחמה מלווה אותי משפט תמוה מפיוט קלירי לשמיני עצרת שחל בשבת, המספר שהמתפללים 'צִמִּים הָיוּ, מְכּוּחַ נְשָׁבְרִים' (מג, 218). אינני יודעת למה כיוון הקלירי, אך השנה קיבלו דבריו משמעות מבהילה, כאשר בשמיני עצרת שחל בשבת ישבו אחינו שבדרום כלואים בממ"דים, ללא אוכל, וכוחם של רבים נשבר כאשר נורו או נפלו בשבי.

בין הנופלים בימים הראשונים של המלחמה היה גם בן דודתי, איתן מנחם נאמן הי"ד. איתן נולד בחג הסוכות וגדל בילדותו בשכונתנו, וכבן גילו של בנו הרבה לבלות בביתנו. בחייו הבוגרים שילב לימוד תורה מעמיק עם לחימה משמעותית כקצין בחיל הים, והתמסר ליעל אשתו ולחינוך שבעת ילדיו בצד עבודתו כרופא בכיר בבית החולים סורוקה. בחרתי להקדיש את הספר לזכרו, כנציג של כל חללי המלחמה.

*

בצד האסון הלאומי, לוותה כתיבת הספר גם במכאוב אישי. פרופ' מיכאל רנד ז"ל, שהיה שותפי להוצאת פיוטי הקלירי, החליט לפרוש מההדרת פיוטי הקלירי בתקופה שבה התחלתי לעבוד על הפיוטים לסוכות, אחרי שתים עשרה שנות עבודה משותפת. הוא הספיק להשלים את העבודה הראשונית על הפיוטים לסוכות: העתיק את הפיוטים מכתבי היד, רשם את שינויי הנוסח ואף תיאר בפירוט את כתבי היד. יש לציין במיוחד את ההישג המחקרי שלו באיתור כתב היד המכיל חלקים מהקדושתא 'אמצה עשירייה' (ט) ואת שחזור הסילוק, שהיה מלאכה קשה ביותר. כמו כן, רבים מפיוטי שמיני עצרת הנדפסים בספר פורסמו לראשונה על ידו בכמה ממאמריו, אך לצורך המהדורה הזאת הוא התקין אותם מחדש.

לאחר שנותרתי לבדי, הוספתי על החומרים שמיכאל מסר לי עוד כתבי יד שזוהו לאחר פרישתו. שניים מן הפיוטים (טו, יז) ההדרתי מחדש כדי שנוסח הפנים ייקבע על פי מקורות טובים יותר, והוספתי למהדורה עוד פיוטים שההדרתי בעצמי מכתבי היד (יד, כא, כב, מו ורוב הפיוטים שבנספח). למען האחידות, השתדלתי ללכת בדרך שהתווה מיכאל ברישום שינויי הנוסח ובתיאור כתבי היד גם בפיוטים הללו. אולם כל העת חסרה לי מאוד חברתו המבורכת שליוותה את הספרים הקודמים לכל אורך העבודה עליהם.

הכאב על פרישתו של מיכאל מעבודתנו המשותפת גדל ככל כפליים עם הסתלקותו מן העולם בלא עת. אבד לכולנו אדם טוב לב וחוקר מסור ופורה. בתחום הקודיקולוגיה של קטעי הפיוטים מגניזת קהיר הוא היה ללא ספק גדול החוקרים בזמנו.

כאשר החליט מיכאל לא להמשיך בההדרת פיוטי הקלירי אמרתי לו שאני מעוניינת לכתוב את שמו כמחבר שני לפחות בכרך של פיוטי סוכות, שהוא העמיד את הבסיס לרובו, אבל הוא ביקשני שלא לעשות זאת. כיוון ש'מצווה לקיים דברי המת', לא כתבתי את שמו של מיכאל כמחבר, אך חלקו בספר זה גדול מאוד.

*

בין הפיוטים שבספר ישנם כאלה שייחוסם לר' אלעזר בירבי קליר בטוח, ואחרים המיוחסים לו מספק. בדרך כלל רוכזו הפיוטים המיוחסים מספק במדור נפרד, אולם במדור ההושענות היה קשה להפריד בין פיוטים שייחוסם בטוח לפיוטים מסופקים. משום כך הובאו כמעט כל ההושענות יחדיו (אחת מהן, שייחוסה מסופק במיוחד, נדפסה בגופן מוקטן, ואחת נוספת הועברה לנספח), ובמבוא הסברתי בפירוט את מידת הביטחון בייחוסה של כל אחת מההושענות לקלירי.

כמו בכרכים הקודמים, גם כאן אותרו הפיוטים בעזרת הקטלוגים המפורטים של המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר, ולאחר מכן נוספו עליהם קטעים שאינם רשומים בקטלוג המפעל ומחזורים של קהילות מתפוצות שונות, בעיקר מאירופה. שלוש מן הקדושתאות המקיפות שבספר (ד, ה, לט) נקלטו גם במחזורים אירופיים וקדושתא רביעית (ט) הייתה ידועה באירופה בימי הביניים אך לא הועתקה במחזורים. במחזורי

אירופה נכללים גם רוב פיוטי ההושענות, כמה יוצרות ושבעתת הגשם 'אף ברי' (מב). עם זאת, גם לקדושתאות וגם לשבעתת הגשם נוספים במהדורה זו קטעים שלא הגיעו לדפוסים המחזוריים, וחלקם שרדו רק בגניזת קהיר. פיוטים נוספים (כגון שבעתות רבות, חלק מהיוצרות וכל הפיוטים להושענא רבה) הם מתנת הגניזה.

כמה מפעלים חשובים תרמו רבות ליעול העבודה: המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר שימש, כאמור, בסיס ראשון לאיתור הפיוטים ולרשימת קטעי הגניזה המכילים אותם; אתר 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית סייע באיתור מקורות נוספים ובבירורים לשוניים רבים; פרויקט פרידברג לחקר הגניזה מנגיש את קטעי הגניזה בסריקות מעולות; באתר 'כתיב' של הספרייה הלאומית מצויות סריקות של מחזוריים רבים; ופרויקט השו"ת של אוניברסיטת בראילון מקל מאוד על איתור המקורות בעת ביאור הפיוטים. יעמדו כל העושים במפעלים אלו על הברכה.

פרופ' ירחמיאל ברודי קרא את כל הפיוטים וביאוריהם והעירני הערות חשובות. כמה קוראים נוספים עברו על חלקים נכבדים מהפיוטים ומהביאורים, ובראשם הרב יעקב ישראל סטל, שהערותיו הרבות מופיעות שוב ושוב לאורך הספר; אברהם לוין, שהאיר את עיניי בהבחנות חשובות ואף סייע במידע על מחזוריים רומניוטיים; והרב אליהו ובר וד"ר גבריאל וסרמן, שהציעו ביאורים לכמה מן הפיוטים. יצוינו במיוחד נכדיי החביבים, אלישבע סימון ויוסף שלמה אליצור, שקראו גם הם חלק מהפיוטים, הצילוני משיבושים וסייעוני בהערות מחכימות. ד"ר קדם גולדן ומר עמרי לבנת הפנו את תשומת ליבי לפיוטים קליריים שהם מצאו במקורות שמחוץ לגניזה, כגון אוסף פירקוביץ בסנקט-פטרבורג או מחזוריים מצפון אפריקה. ד"ר פיטר לנרד סיפק מידע על מחזורי איטליה. ד"ר עדנה אנגל סייעה בתיארוך כתבי יד. ד"ר אבי שמידמן סייעני בניסוח התוכן והתקציר באנגלית. תודתי נתונה לכולם על עזרתם ועל הערותיהם.

תודה מיוחדת לד"ר שרה כהן שהתקינה את הספר לדפוס ולד"ר איילת לזרובסקי שסייעתני בהגהתו. שתיהן הצילוני משיבושים רבים ושיפרו מאוד את הספר, ואף תרמו הערות משלהן לביאורי הפיוטים. שרה כהן אף הגדילה לעשות, בדקה את פענוח כתבי היד של חלק מהפיוטים והציעה דיוקים בקריאתם. אין בפי מילים להודות לה על עזרתה הרבה. אירית נחום סידרה את הספר, כדרכה, על הצד היותר טוב, פתרה את כל בעיות העימוד הסבוכות ותיקנה את כל אשר ביקשתי באורך רוח, בדייקנות ובזריזות. יופיים של עמודי הספר נזקף לזכותה. העבודה איתה היא תמיד חוויה נעימה. הדפסת הספר הופקדה בידיים האמונות של דפוס אופסט שלמה נתן. אנשי הוועד המנהל של קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן ובראשם פרופ' מנחם בן ששון ומזכיר הקרן מר יצחק (צ'יקו) גילה ליוו אף הם את מעשה הספר, סייעו בכל הנדרש ואפשרו את הוצאתו המפוארת לאור. תודה לכולם, וכמובן גם לכל המסייעים בתרומה למחקר ולהדפסת הספר: הקרן הלאומית הישראלית למדע והמכון למדעי היהדות על שם ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל באוניברסיטה העברית בירושלים. 'אֶסְלָד בְּשִׁבְחַ וְתוֹדָה' לבורא עולם, שזיכני להשלים את מלאכת הספר. ויהי רצון שתקיים בנו במהרה תפילת הפייטן: 'פְּדוּיִים וְשִׁבוּן בְּשִׁשּׁוֹן לְהַעֲלֵם / צָחוֹת לְהַשְׁמִיעַם מֵאֵיב לְהַצִּילֵם' (ה, 300-301), וכולם יחד 'בְּבִרְכַּת עוֹז יַעֲלוּךְ / בְּרֹב שְׁלוֹם וְהַלְלוּךְ' (ג, 30-31).

1. קריאה והפטרה בחג הסוכות

הקריאה ביום טוב הראשון של סוכות היא, על פי המשנה (מגילה ג, ה), 'בפרשת מועדות שבתורת כהנים', אך לא ברור מן המשנה אם מדובר בפרשה כולה או בקטע מתוכה. על פי התוספתא (מגילה ג, ח) קראו את פסוקי חג הסוכות שבפרשה: 'ביום טוב הראשון של חג קורין' 'דבר אל בני ישראל לאמר בחמשה עשר יום לחדש הזה חג הסוכות' וגו' (וי' כג, לג ואילך). בשלב מסוים החלו לקרוא את כל פרשת המועדות מתחילתה, כולל כמה פסוקים שלפניה (וי' כב, כו ואילך). לגבי מנהגו של הקלירי עולות לכאורה מהקדושתאות לסוכות ידיעות סותרות: שרשרת הפסוקים של המגן ב'אוימתי בחיל כיפור' (ה) מלמדת על קריאת פרשת המועדות כולה, כולל הפסוקים שנהגו להקדים לה, והיא נפתחת ב'וידבר יי אל משה לאמר שור או כשב או עז כי יִלֵּד' וגו' (שם, כו-כז), כמקובל במועדים שבהם קוראים את כל פרשת המועדות.⁸⁵ אבל במפתיע, ובניגוד לדרכו בקדושתא מקבילה לפסח המיוסדת גם היא על קריאת 'שור או כשב',⁸⁶ מדלג הקלירי ומביא אחרי המחיה פסוק מעניין חג הסוכות – 'ולקחתם לכם' (וי' כג, מ). כנגד זה, בקדושתא 'ארחץ בניקיון כפות' (ד) מופיע הפסוק 'ולקחתם לכם' בראש שרשרת הפסוקים של המגן, ואחרי המחיה – הפסוק הבא אחריו (שם, מא).⁸⁷

האפשרות שהקריאה התחילה ב'ולקחתם לכם' תמוהה: פסוק זה נמצא בתורה באמצע הפסקה המוקדשת לחג הסוכות. אבל היא מקבלת אישור מן הפסיקתות: כידוע, גם במדרש הקדום 'פסיקתא דרב כהנא' וגם במקבילו המאוחר 'פסיקתא רבתי' מוקדשות הפסקאות לתחילת קריאת התורה של החגים או השבתות המצוינות. והינה, בשתי הפסיקתות הפסקאות של חג הסוכות סובבות סביב הפסוק 'ולקחתם לכם'.⁸⁸ גם אצל פייטנים נוספים נפתחת שרשרת הפסוקים שאחרי המגן בקדושתאות לסוכות ב'ולקחתם לכם'.⁸⁹ ייתכן אפוא שהקדושתאות הקליריות שימרו זכר למנהג קדום לקרוא רק חלק מפרשת הסוכות, מ'ולקחתם לכם' ואילך,⁹⁰ אבל מ'אוימתי בחיל' (ה) ברור שבימי הקלירי נהגו גם לקרוא את

85 קריאה זו מופיעה בראש שרשרת הפסוקים שאחרי המגן גם בקדושתא קדומה לסוכות הפותחת 'א... הוד והדר', שכותרתה 'קדושת שור שלח' (אליצור, סוד משלשי קודש, עמ' 145), וכמובן גם בקדושתאות מאוחרות יותר.

86 היא הקדושתא 'אסירים אשר בכושר'; ראה פרנקל, פסח, עמ' 108–110. אחרי המחיה מובא שם הפסוק השני בפרשת 'שור או כשב' (וי' כב, כח).

87 כיוון שהקדושתא 'ארחץ בניקיון כפות' (ד) קדמה כנראה ל'אוימתי בחיל' (ה), כפי שהוסיב לעיל, פרק שלישי, סעיף 51, ייתכן ש'ולקחתם לכם' היא קריאה ארץ ישראלית קדומה יותר, שהורחבה בהמשך לפרשת המועדות כולה.

88 ראה בפירוט: אליצור, ב', פסיקתא רבתי, עמ' 92–93 (ושם הוא דן גם בקדושתאות הקליריות).

89 כך בקדושתא הקדומה 'אל במעשיו שמח' (כ"ק קמברידג' ט"ש H 7.3 [ראה אליצור, סוד משלשי קודש, עמ' 41, הערה 179]); הקטע קרוע לאורכו, אך שרדה הכותרת 'קדושתא ולקחתם' וטור המעבר בסוף המגן הוא 'לוקחינו בליקח [...]'; לשון לקיחה מופיע גם בפסוקים ששרדו בהמשך שרשרת הפסוקים של המגן; בקדושתא של ר' יוחנן הכהן המועתקת בכ"י מוצרי, ליטורגיקה Ia 33.2; ובשתי קדושתאות של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי: 'וארץ ארעיל בפצח ניגוני' (הכהן, קדושתאות סולימן, ב, עמ' 285) ו'אישורים מכל תתי לכם' (שם, עמ' 304; ועיין גם שם, א, עמ' 174).

90 ייתכן שקריאת פרשת החג רק מ'ולקחתם לכם' קשורה במבנה המוזר של פרשת חג הסוכות בתורה (וי'

פרשת המועדות כולה, מ'שור או כשב'⁹¹ אם כי הדילוג ל'ולקחתם לכם' אחרי המחיה מותר זכר לקריאה זו גם בצד 'שור או כשב'.

גם לגבי הפטרת ראשון של סוכות המידע שעולה משתי הקדושתאות הקליריות אינו אחיד: ההפטרה הנזכרת בברייתא שבבבלי (מגילה לא ע"א) היא בזכריה יד, א ואילך – הנה יום בא'. הברייתא שם כוללת תוספות בבליות מובהקות, ואכן רוב התייעוד הקדום לשימוש בהפטרה זו בבלי, אך ייתכן שגם בני ארץ ישראל הכירו אותה, ובמפנה האלף הראשון היא כבר מתועדת אצלם במפורש.⁹² אבל אצל הקלירי, וכמוהו אצל רוב פייטני ארץ ישראל הקדומים, מופיעות שתי הפטרות אחרות: המשלש בקדושתא 'ארחץ בניקיון כפות' (ד) מעביר לישעיהו ד, ה: 'וברא יי על כל מכוון הר ציון ועל מקראיה ענן יומם ... כי על כל כבוד חָפָה'; על פי קדושתאות אחרות, נראה שבדרך כלל התחילו הפטרה זו בפסוק הבא, 'וסכה תהיה לצל יומם מחרב' וגו' (שם, ו), פסוק המופיע גם אצל הקלירי בהמשך השרשרת.⁹³ כנגד זה, בקדושתא 'אוימתי בחיל כיפור' (ה) פותח את שרשרת הפסוקים שאחרי המשלש הפסוק מעמוס ט, יא: 'ביום ההוא אקים את סֶכֶת דויד הנִפְלֵת' וגו'. הפטרה הנפתחת בפסוק זה מופיעה גם היא בעוד קדושתאות ארץ ישראליות.⁹⁴ מעניין שהקלירי שילב בהמשך

כג, לג-מד): הפרשה נפתחת בקביעה שיש לחוג את חג הסוכות 'בחמשה עשר יום לחדש השביעי' במשך 'שבעת ימים' (שם, לד), מוסיפה את הימים שהם מקרא קודש (הראשון והשמיני) ומילים ספורות על קורבנות החג (שם, לה-לו), ולאחר מכן בא סיכום של כל פרשת המועדות (שם, לז-לח). לאחר מכן חוזרת התורה לפתע לעניין חג הסוכות כאילו הוא לא נידון קודם לכן: 'אך בחמשה עשר יום לחדש השביעי באספכם את תבואת הארץ תחגו את חג יי שבעת ימים, ביום הראשון שבתון וביום השמיני שבתון' (שם, לט). לאחר פסוק זה, החוזר על מה שנאמר קודם, מופיעות מצוות החג הייחודיות: ארבעת המינים ('ולקחתם לכם ביום הראשון' וגו' [שם, מ]) והשיבה בסוכה (שם, מב-מג). ייתכן שמי שקבע לקרוא מ'ולקחתם לכם' רצה להתמקד במצוות החג, ובחר בפסוק שיש בו מצווה בולטת המייחדת דווקא את היום שבו עומדים, הוא היום הראשון.

91 למועדים נוספים שקראו בהם 'שור או כשב' בימי יוני והקלירי ולהשפעת קריאה זו על עיצוב הקדושתאות (בעיקר של יוני) ראה אליצור, סוד משלשי קודש, עמ' 775-794. בניגוד ליניי שבחלק מהקדושתאות התאמץ לשלב בין פרשת 'שור או כשב' לעניין היום, בקדושתא 'אוימתי בחיל כיפור' (ה) הקדיש הקלירי את המגן כולו לענייני חג הסוכות בלבד, ורק בטור האחרון רמז ל'שור או כשב'.

92 כפי שציין אליצור, ב', הפטרות החגים, עמ' 16, כמה דרשות המופיעות בהוספה ב לפסיקתא דרב כהנא, המיועדת לסוכות, ממוקדות בפסוקים מזכ' יד. יש לציין שמדובר במדרש מאוחר יחסית לפסיקתא דרב כהנא גופה. בסוף המאה העשירית חדרה ההפטרה בזכריה גם למנהגם של ראשי הישיבה הארץ ישראלית, כמובח מזולת של ר' שמואל השלישי המיוסד עליה ('הלום-קצומטה, שמואל השלישי, ב, עמ' 934). לאחרונה היא נמצאה (מאמצע הפרק בזכריה) בכתב יד המכיל הפטרות ארץ ישראליות לסדרים ולשאר מועדי השנה; ראה בפירוט אצל אליצור, שם.

93 הפטרה זו מופיעה בקדושתאות הקדומות [...]. הוד והדר' (אליצור, סוד משלשי קודש, עמ' 147) ו'אל במעשיו שמח' (ראה עליה לעיל, הערה 89; בגלל מצב כתב היד לא שרד הפסוק עצמו, אבל הטור האחרון במשלש, הנפתח במילים 'לגנון ולהציל מיחורב', רומז אליו); וכן בקדושתא 'וארץ ארעיל' לשלמה סולימן (הכהן, קדושתאות סולימן, ב, עמ' 287-288; וראה שם, א, עמ' 174).

94 כך בקדושתא של ר' יוחנן הכהן שנזכרה לעיל, הערה 89, אחרי טור המעבר המפורש 'לְהָקִים אֶת סֹכֶת דָּוִד הַנּוֹפֶלֶת'; במשלש 'יום חמישה עשר בתשרי' שמחברו אינו ידוע, המועתק בכ"ק קמברידג'

שרשרות הפסוקים של המשלש בכל אחת מהקדושתאות הללו גם את פסוק ההפטרות החלופי: הכתוב בעמוס (שם) מופיע בהמשך השרשרת ב'ארחץ בניקיון', ואילו הפסוק מישעיהו (ד, ה) משולב בשרשרת שב'אוימתי בחיל כיפור'. נראה שהקלירי שילב במכוון את שתי ההפטרות החלופיות זו בצד זו.⁹⁵

2. חול המועד סוכות

לימות חול המועד סוכות לא הגיעו לידינו יצירות קליריות העשויות ללמד על מנהגי קריאה בתורה. בקדושתת י"ח יחידה להושענא רבה (כח) וכן במערכת יוצר ליום זה (כז) אין שום רמז לקריאת התורה. כנגד זה, לשבת חול המועד יש בידינו שבעתות (ז-ח) וקדושתא (ט) המפייטות את הקריאה המיוחדת ביום זה.

כבר לפני שנים רבות עמד עזרא פליישר על מנהגם של בני ארץ ישראל לקרוא בתורה בשבתות חול המועד סוכות ופסח את פרשת 'עשר תעשר את כל תבואת זרעך' (דב' יד, כב) ולהפטיר 'הביאו את כל המעשר אל בית האוצר' (מלאכי ג, י).⁹⁶ ואכן, הקדושתא הקלירית 'אמצה עשיריה' (ט) – אשר פליישר כבר הראה שהיא נועדה לשבת חול המועד סוכות – מוקדשת לפרשת 'עשר תעשר', ושלושת הפסוקים הראשונים של הפרשה פותחים בה את שרשרות הפסוקים שאחרי המגן, המחיה והמשלש. פסוק ההפטרות במלאכי מופיע, כדרכו של הקלירי במקרים דומים, אחרי מחרוזת הסיום המדומה הראשונה שאחרי המשלש.⁹⁷ הקדושתא שלפנינו נועדה לחג הסוכות, וענייני החג נזכרים בה שוב ושוב.⁹⁸ עם זאת, הקלירי רומז בה לקריאת פרשת 'עשר תעשר' גם בשבת חול המועד פסח, באומרו שהפרשה נקראת פעמיים בשנה. בפיוט ו הוא מספר על כנסת ישראל: 'פְּרָשָׁה קָבַע הָיָא מְשֻׁנָּה / שְׁנֵי פַעַמִּים בְּכָל שָׁנָה' (ט, 117-118); ובראש הסילוק הוא מבקש: 'הַשְׁקִיפָה מִמַּעוֹן קְדֹשְׁךָ מִן הַשָּׁמַיִם / וּבְרַךְ מְשֻׁנֵּי עֶשֶׂר פַּעַמִּים' (ט, 228-229). לצערנו לא הגיעה לידינו קדושתא קלירית מקבילה לשבת חול המועד פסח.

ט"ש ס"נ 119.265; ובקדושתא האחרת של ר' שלמה סולימן, 'אישורים מכל תתי לכם' (הכהן, שם, ב, עמ' 307, וראה שם, א, עמ' 175).

95 גם שלמה סולימן נהג באופן דומה בשתי קדושתאותיו (הכהן, שם, א, עמ' 174-175), ואולי למד מהקלירי. לאפשרות להביא כמה פסוקי הפטרה חלופיים זה בצד זה בשרשרות הפסוקים של המשלש ראה פריד, הפטרות אלטרנטיביות. פריד מקצין מאוד את התופעה, אבל במקרה שלפנינו אין ספק שהיא קיימת.

96 עמד על כך לראשונה פריד, הערות ליעיר, עמ' 514, הערה 17 (לגבי סוכות בלבד); והרחיב בעניין פליישר, עשר תעשר. לייעודה של פסקת 'עשר תעשר' בפסיקות ראה אליצור, ב', פסיקתא רבתי, עמ' 84; הנ"ל, הקריאה וההפטרות בפסח, עמ' 489.

97 למחרוזות אלו ראה פליישר, שירת הקודש, עמ' 145, ואליצור, סוד משלשי קודש, עמ' 11, 154-156. להפטרות המפייטות בהן בקדושתאות קליריות ראה שם, עמ' 602. בקדושתא שלפנינו באות עוד שתי מחרוזות סיום מדומות, ואחריהן פסוקי ברכה מן הנביאים הקשורים לאיסוף היבול (יש' סב, ח-ט) או להבאת התרומות והמעשרות בעת הגאולה לעתיד לבוא (יח' כ, מ). פסוקים אלה אינם ידועים כהפטרות. פסוק ההפטרות ממלאכי מופיע גם אחרי המשלש בקדושתא 'לעשר תעשר' של ינאי (רבינוביץ, ינאי, כך ב, עמ' 290).

98 ראה בפירוט לעיל, פרק שני, סעיף ד.

הלל ביום ראשון
להעריץ לאל אחרון וראשון
קדוש

אל נא לעולם תוערץ

[ז']

ובכן ולקחתם> לכם ביום הראשון

ארחץ בנקיון כפות 125
בקחתי ערבות [ו] לעבות והדר וכפות

גזל בל יהי בארבעה> מינים
דרושים גם להחפיר כל מינים

הם תמימים ובתומם גם נכונים

ז' (נוסח היסוד צ'; מקורות נוספים ה' נ'). כותרת: ובכן [...] נ' 126 ועבות] על פי נ' לעבות צ' 128 במקומו
נוסח אחר [...] לפני רוכב ע[... נ' 129 הם] הן / ובתומם [...] הם ה

ז'. פיוט זה שרד בשלמותו רק במקור צרפתי אחד (צ'), אך הוא משובש מאוד. הוא התגלה בחלקו
גם בשני קטעי גניזה (ה, נ'), והם יסייעו במידת האפשר לשחזור נוסחו הקדום. 125-127 ארחץ ...
מינים: השווה פסדר"כ כז (ולקחתם), ה (עמ' 410): "ארחץ בנקיון כפי" (תה' כו, ו), במקח ולא
בגזל; וראה גם משנה סוכה ג, א-ה: 'לולב הגזול והיבש פסול ... הדס הגזול והיבש פסול ... ערבה
גזולה ויבשה פסולה ... אתרוג הגזול והיבש פסול'. ובנוסח היסוד בטור 126 'לעבות' במקום 'ועבות',
ותוקן על פי המקבילה ובהתאם לעניין. 128 דרושים ... מינים: אולי: ישראל דורשים את ארבעת
המינים ומביישים על ידי כך את יתר מיני הצמחים שאינם ניטלים לברכה (השווה לעיל, טורים
113-114; הצעת הרב י"י סטל); ואפשר לבאר גם: וחכמי ישראל דרשו את הכתוב בתורה וזיהו כל
אחד מארבעת המינים כדי לבייש את הכופרים בתורה שבעל פה ('מינים'); השווה ויק"ר ל, טו (עמ'
תשיב-תשיג): "וארבעה לא ידעתים" (מש' ל, יח), אילו ארבעת מינין שביקש לעמוד עליהן. "פרי
עץ הדר" (וי' כג, מ), מי יאמר שהוא אתרוג, כל האילנות עושין פירות הדר. "כפות תמרים" (שם),
התורה אמרה טול שתי כפות תמרים להלל בהן והוא אינו נוטל אלא לולב, ליבה שלתמרה. "וענף עץ
עבות" (שם), מי יאמר שהוא הדס ... "וערבי נחל" (שם), כל האילנות גדילין במים ... ומי פירש להן
לישראל ארבעת מינין הללו שהן אתרוג לולב הדס וערבה, חכמים' (הערת אברהם לוין והרב י"י
סטל). לזהות המינים' שפירשו שלא כחכמים את עניין ארבעת המינים ראה תבורי, מועדי ישראל,
עמ' 175 ובמחקרים המצוינים שם. ובכ"י נ' בא הטור בנוסח שונה, אך אי אפשר לשחזור.
129 הם תמימים: כנראה: ארבעת המינים שלמים ולא פגומים (השווה לאמור באתרוג במשנה סוכה
ג, ו: ו' ניקב וחסר כל שהוא פסול'). ובתומם גם נכונים: ישראל מקיימים את המצווה כתקנה בלקיחת

130 ובס[ר]ק ובמאכל אֲשֶׁר יַחַד מְכֻנִּים

זֶה בָּזָה חֲמוּקִים וְחֲפִיִּים
חֲשׂוּבִים בָּם יִשְׁרִים וְדְכוּאִים

טִיעִים בְּדֶרֶךְ מְטַעֲתָם נִיטְעָנִים
יֻקֶּשׁ יִתֵּר פִּשְׁעֵי[י] זֶה טֹעֲנִים

130 ובסר[ק] על פי ה' ובסדק צ' / ובמאכל ומאכל ה' / מכונים [הכונני]ם ה' 132 ישרים [זשרים ה' 133 בדרך] כדרך ה' / ניטענים [נטענים ה' 134 פשעי] על פי ה' פשעו צ'

ארבעת המינים בשלמות, ללא חסרון אחד המינים; השווה בבלי סוכה לד ע"ב: 'ומנין שמעכבין זה את זה, תלמוד לומר "ולקחתם" (וי' כג, מ), שתהא לקיחה תמה', והשווה ספרא אמור, פרשה יב, פרק טז, ח (דף קב ע"ד; הערת הרב י"י סטל). 130 ובס[ר]ק ... מכונים: בעצי הסרק (ההדס והערבה) ובעצי המאכל (התמר והאתרוג) המכונים ומצורפים יחד בארבעת המינים (או: השקולים זה כזה, שניים כנגד שניים; הצעת הרב י"י סטל); ועל פי ההמשך, נרמזים כאן גם הצדיקים והרשעים המצטרפים לשבח את הקב"ה, השווה שמור"ד ז, ד (עמ' 195): 'משל למלך שהיה לו פרדס ונטע בו אילני סרק ואילני מאכל, אמרו לו עבדיו, מה הנאה יש לך באילני סרק הללו, אמר להם, כשם שאני צריך לאילני מאכל כך אני צריך לאילני סרק ... כשם שקילוסו של הקב"ה עולה לו מגן עדן מפי הצדיקים, כך עולה מגיהנם מפי הרשעים'; ותוך התייחסות לארבעת המינים, בברייטא שבבבלי מנחות כז ע"א: 'ד' מינין שבלולב, ב' מהן עושין פירות וב' מהם אין עושין פירות, העושין פירות יהיו זקוקין לשאין עושין ושאין עושין פירות יהיו זקוקין לעושין פירות, ואין אדם יוצא ידי חובתו בהן עד שיהיו כולן באגודה אחת, וכן ישראל בהרצאה (לשון ריצוי) עד שיהיו כולן באגודה אחת' (ובדומה במשנת ר' אליעזר ה' [עמ' 101], והשווה גם תנחומא אמור יז; וראה להלן, טורים 235-236 וביאורם). ובנוסח היסוד 'ובסדק', ותוקן על פי נ' ובהתאם לעניין, ואפשר שעדיף נוסח נ' 'תְּכֻנִּים' (=סדורים) במקום 'מכונים'. 131 זה ... וחפויים: עצי הסרק ועצי המאכל (ובנמשל: הצדיקים והרשעים) מצטרפים זה לזה ומחפים זה על זה; ולשון 'חמוקים' הוא כנראה לשון הסתרה (השווה בבלי מועד קטן טז ע"א: "'חמוקי ירכיך כמו חלאים" (שה"ש ז, ב), מה ירך בסתר אף דברי תורה בסתר'), שהמינים השונים מסתירים זה את פגמיו של זה. 132 חשובים ... ודכואים: משולים להם, לארבעת המינים, הצדיקים ('ישרים') והרשעים ('דכואים') שבישראל. ו'דכואים' הם כנראה אנשים שראוי להם שידוכאו בגלל חטאיהם (השווה תה' עב, ד ועוד); אך חרזו כאן אינו תקין, וייתכן שהנוסח השתבש. ובכ"י ה' ו'שרים' במקום 'ישרים', והווי"ו מסומנת למחיקה; וייתכן שהמעתיק כיוון לנוסח 'שָׁרִים וְדְכוּאִים', תוך יצירת ניגוד בין השרים הרמים לשפלים שבעם, אבל העובדה שהמילה 'שרים' תוקנה מ'ישרים' יש בה כדי לרמז שאולי דווקא 'ישרים' הוא הנוסח המקורי, והווי"ו התארכה לווי"ו ונמחקה. 133 טיעים: נטעים, עצים (ארבעת המינים). בדרך מטעתם ניטענים: ניטלים ('ניטענים') כדרך גידולם (ונראה נוסח ה: 'כְּדֶרֶךְ'); ראה לעיל, טור 21 וביאורו. 134 יוקש ... טוענים: ארבעת המינים נושאים ('טוענים', מלשון 'נשא עון' [שמ' לד, ז ועוד]) את החטאים הרבים ('יתר פשעי') שעם ישראל ('זו', על שום שמ' טו, יג ועוד) נוקשו ונכשלו בהם, כלומר: פשעי ישראל נמחלים בזכות

135 כֹּלֶהֶם יַחַד יִהְיוּ אֲגוּדָיִם
לְאֻגּוּדַת אֲזוּב נֶאֱגָדִים

מְצוּיִים בְּכָל עֵת «עַל» מִים גְּדִילִים
נֶצַח מְנַסְכֵי מִים מְגִדִּילִים

שׁוֹבֵעַ שְׁמֻחוֹת בָּם מְנַעֲמִים
עֲבוּרָם יֶאֱסָפוּ נְדִיבֵי מַעוּטֵי עַמִּים 140

135 לפניו כותרת ובכן שור [...] נ' / אגודים] על פי ה אגודים צ' 136 במקומו נוסח אחר לאתרוג בהפ' בלי היות אגודים ה [...] בלי אתרוג מת[...] [...] נ' 137 מצויים] מצואים ה נ' / על] ההשלמה על פי חסר צ' / גדילים] על פי ה נ' גדולים צ' 140 מעוטי] חסר ה

מצוות ארבעת המינים; השווה תנחומא אמור כ: 'ארבע מינים שבלולב שכל אחד ואחד מישראל הולך ורץ ליקח לו מהם להלל לפני הקב"ה שיתרצה לו וכפר לו על כל עונותיו' (הערת הרב י"י סטל); וראה גם להלן, טורים 144-148, 219-222 ובמצוין שם. ובנוסח היסוד 'פשעו', ותוקן על פי המקבילה ובהתאם לעניין. 135 כולהם: כולם, כל ארבעת המינים; והצורה על פי שמ"ב כג, ו. יהיו אגוד[ים]: השווה תוספתא סוכה ב, י (עמ' 264-265): 'לולב בין אגוד בין שאינו אגוד כשר, ר' יהודה או', אגוד כשר ושאינו אגוד פסול'. ובנוסח היסוד (צ') 'יהיו אגודים', ותוקן על פי המקבילה ובהתאם לעניין ולחרוז (ונראה שגם צ' כיוון 'לאגודים' והחילוף פונטי, משום הגיית הדל"ת הרפה כז"ן בצרפת; ראה אליצור, חריזה והגייה, עמ' 333, ובמבוא, פרק חמישי, סעיף ו, הערה 176). 136 לאגודת אזוב נאגדים: והם נאגדים ומושויים לאגודת אזוב, שממנה נלמדת מצוות אגידת ארבעת המינים; השווה מכילתא דרשב"י לשמ"י יב, כב (עמ' 25): "'ולקחתם [אגודת אזוב]" (שמ"י יב, כב), ר' יהודה אומר<, נאמרה> כאן לקיחה ... ונאמרה> לקיחה בלולב ... מה לקיחה האמורה> כאן אגודה, אף לקיחה האמורה להלן אגודה' (ובדומה גם בבלי סוכה לג ע"א, וראה גם ירושלמי יומא א, א, דף לח ע"א-ע"ב [עמ' 559, שורות 30-32]; להשוואה נוספת בין אגודת האזוב ללולב ראה פסדר"כ כז [ולקחתם]. א [עמ' 404], אך שם מדובר בשכר מצוות לולב ולא באגידתו). ובכ"י ה בא הטור בנוסח שונה (הנרמז משרידי הטור גם בכ"י נ'): 'לְאִתְּרוֹג בְּהֶם בְּלִי הָיִית אֲגוּדָיִם', כלומר: אין לאגוד את האתרוג עם יתר המינים; השווה ספרא אמור, פרשה יב, פרק טז, ז (דף קב ע"ב): 'רבי אלעזר אומר, יכול אף האתרוג יהיה עמהם בכלל אגודה, וכי נאמר פרי עץ הדר וכפתו? הא כיצד, אתרוג לעצמו, הללו אגודה לעצמם' (ובדומה בבלי סוכה לד ע"ב). וייתכן שהדגשה זו באה לסייג את האמור בטור הקודם, שלכאורה משתמע ממנו שכל ארבעת המינים נאגדים יחד, או שהיא יוצאת כנגד מנהג שהיה קיים לאגוד גם את האתרוג (ראה סטל, נהגו ישראל, עמ' נא-עח, ובמבוא, פרק שביעי, סעיף ב2). 137 מצויים בכל עת: ארבעת המינים מצויים (בקטעי הגניזה: 'מְצוּאִים') בנקל, ואין צורך לטרוח יותר מדי כדי להשיגם; השווה למובא בביאור לטורים 86-88 לעיל. על מים גדיליים: השווה לביאור לטורים 22-23 לעיל. ובנוסח היסוד חסרה תיבת 'על', ובמקום 'גדילים' נכתב בטעות 'גדולים', והטעויות תוקנו על פי קטעי הגניזה. 138 נצח ... מגדילים: והם גורמים לרומם לנצח את ישראל, המנסכים מים על המזבח בחג הסוכות; והשווה גם ד, 15 וביאורו. 139 שובע ... מנעמים: על פי תה' טז, יא, ומדרשו לעניין סוכות הובא לעיל, בביאור לטור 20. 140 עבורים: בזכות קיום מצוות חג הסוכות

פְּרִי עֵץ הָדָר תְּמִיד [יְהוּדָה]
צָחוֹת [לְ]צַחצַח לְצַח וְנֶאֱדָר

קִיבוץ לולב יְהִי בְכָף כְּפֹת
רוּעַ יִצֵּר לְפָר מְהִיֹּת בְּגִיל[וֹ] חֲפֹת

שְׁתִּילֵי הַדְּסִים הַסּוּקָרִין לְמַעַלָּן 145
שֶׁמֶץ טִינוּפָם בְּתוֹכָם יוֹעֵלָם

תְּפֹאֶרֶת אֲמִירָה בְּעֹנֶפֶי עֶרְבָה
תְּכֻנָּה כִּימֵי עוֹלָם תְּהִי עֶרֶיבָה

141 יהודר] על פי ה' בדורדר צ' 142 לצחצח] על פי לצ[... ה' אצחצח צ' 143 יהי] יהא ה' 144 בגין] על פי ה' בגין צ' 145 שתיל] שתל ה' / הסוקרין] הסוקרים ה' 146 טינופם] טנופם ה' 148 תהי] תהיה ה'

(‘שובע שמחות’); אך אולי הכוונה: בזכות ארבעת המינים (הצעת אברהם לוין). **יאוספו ... עמים:** בכ” ה’ הושמטה תיבת ‘מעוטי’, והרצף כולו על פי תה’ מז, י (‘נדיבי עמים נאספו’), ואולי נוסח זה הוא המקורי. אך לנוסח צ’, ‘יאוספו נדיבי מעוטי עמים’, הכוונה: יקובצו נידחי ישראל, שהם ‘נדיבי עמים’ ונאמר בהם ‘כי אתם המעט מכל העמים’ (דב’ ז, ז). לגאולת ישראל בזכות ארבעת המינים ראה פסדר”כ זו (ולקחתם), י (עמ’ 416–417): ‘בזכות “ולקחתם לכם ביום הראשון”, אני ניגלה לכם ראשון ... ופורע לכם מן הראשון, זה עשו הרשע ... ומביא לכם את הראשון, זה משיח’. ולקבוץ גלויות דווקא השווה בראשית רבתי לבר’ כה, כה (עמ’ 104): “ולקחתם לכם ביום הראשון” (וי’ כג, מ), אמר הקב”ה לישראל ... קחו לכם תחלה ואני פורע לכם, שנאמר “ולקחתם אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה” (יר’ ג, יד) (הערת הרב י”י סטל). 141 **פרי עץ הדר:** וי’ כג, מ, האתרוג. [יהודר]: בנוסח היסוד ‘ידורדר’, ואינו נראה, ותוקן על פי כ” ה. 142 **צחות [ל]צחצח:** כדי לומר דברי צחות, הם ההלל; אך ייתכן שנרמזת כאן כפרת ישראל וטיהורם (הצעת הרב י”י סטל; השווה לעיל, טור 28 וביאורו). ובנוסח היסוד ‘אצחצח’, והעדפתי את נוסח הגניזה (כ” ה), ובדומה גם ד, 18. **לצח ונאדר:** להקב”ה (‘צח’, על פי שה”ש ה, י, ‘ונאדר’, על פי שמ’ טו, יא). 143 **קִיבוץ לולב:** הלולב שמקובצים ואגודים איתו ההדסים והערבות. **בכף כפות:** כנראה: אחוז בכף היד. 144 **רוע יצר יפר:** והלולב יסלק את היצר הרע. **מהיות בגיל[ו] חפות:** כדי שלא יהיה מקופל וטמון בפנימיות האדם (בגין); ובנוסח היסוד ‘בגין’, ותוקן על פי ה’. ומכאן ועד טור 148 רומז הפייטן שארבעת המינים מכפרים על ישראל (השווה להלן, טורים 219–222), וראה במבוא, פרק שביעי, סעיף א2. 145 **הסוקרין למעלן:** המסתכלים (‘הסוקרין’) כביכול כלפי מעלה, שעליהם דמויי העיניים מכוונים כלפי מעלה; ולדימוי השווה ויק”ר ל, יד (עמ’ תשיב): ‘וההדס דומה לעין’. 146 **שֶׁמֶץ ... יועלם:** בזכות ההדסים יסולק (‘יועלם’) ויכופר חטאם של ישראל (‘שֶׁמֶץ טִינוּפָם’) הטמון בתוכם. 147 **תפארת אאמירה:** אייחד ואפאר את הקב”ה. 148 **תכונה:** נכונה, סדורה כהלכתה; ומוסב על מצוות הערבה או על כלל ארבעת המינים. **כימי ... עריבה:** על פי מלאכי ג, ד.